

POLSKA IMIGRACJA WE WŁOSZECH. PRÓBA STRUKTURALIZACJI ZJAWISKA

GRZEGORZ J. KACZYŃSKI

Università di Catania

Uniwersytet Szczeciński

Każde zjawisko migracyjne przejawia ogólne charakterystyki, a jednocześnie własną, lokalną specyfikę. Dlatego dla potrzeb analizy komparatystycznej istnieje konieczność jego typologizacji. Celem tego artykułu jest próba diachroniczno-synchronicznej strukturalizacji imigracji polskiej we Włoszech. Jej liczbę szacuje się na około 140 tys. (niespełna 3% wszystkich imigrantów, których jest ok. 5 milionów). Jest ona zdominowana przez imigrację zarobkową, która w dużej części jest nielegalna (około 35 tys. osób). W strukturze tej imigracji wyróżniają się cztery podstawowe kategorie: historyczna, kombatancka, solidarnościowa i zarobkowa. Imigracja historyczna obejmuje polskie środowiska zakorzenione pokoleniowo w kontekście włoskim; jest to pokolenie kulturowego pomostu pomiędzy wielowiekową polską tradycją emigracyjną we Włoszech a dzisiejszym polskim środowiskiem imigracyjnym. Imigracja kombatancka oznacza niewielką imigrację powojenną rekrutującą się z byłych żołnierzy II Korpusu Wojska Polskiego gen. Andersa, których tradycję podtrzymują rodziny i potomkowie. Imigracja solidarnościowa powstała z emigracji w okresie jawnej i podziemnej działalności „Solidarności” (1980–1989); była imigracją polityczną i w pewnej mierze krypto-zarobkową. Imigracja zarobkowa ma miejsce od 1989 r.; jest to emigracja ludzi młodych, wahałkowa, sezonowa, tymczasowa, w której najliczniejsze są kobiety.

Słowa kluczowe: imigracja, Polacy, Włochy, struktura i dynamika społeczna

POLISH IMMIGRATION TO ITALY. AN ATTEMPT AT STRUCTURING
THE PHENOMENON

The aim of this article is a diachronic-synchronic analysis of Polish immigration to Italy. The number of Polish migrants in Italy is estimated at about 140.000 (3% of the estimated total of 5 million immigrants). Most of them are economic immigrants and in many cases

irregular (about 35.000 persons). Four basic categories of migrants can be recognized: *historical migrants*, *war veterans*, *post-Solidarity migrants*, and *economic migrants*. *Historical immigration* is the legacy of many generations of Poles which have put down roots in Italy. It is a generation which constitutes a cultural bridge between the centuries-old tradition and the current immigration of Poles to Italy. *War veteran immigration* is represented by former soldiers of the Second Polish Corps fighting in Italy under General Anders during World War II. Today, it is represented by their relatives and descendants. The *post-Solidarity migration* is formed by immigrants from the period between 1981 and 1989. Not all these migrants were members of *Solidarność* but they all claim to be political refugees. Finally, the *economic immigration* began in 1989 and comprises young, circular, seasonal, and temporary workers, mostly women.

Keywords: immigration, Poles, Italy, social structure and dynamics

WSTĘP

Włoski kontekst społeczny jest trudny dla emigrantów, szczególnie teraz, w okresie kryzysu gospodarczego. Ogólne bezrobocie strukturalne i realne sprawia, że nowi legalni i nielegalni imigranci – po rozszerzeniu Unii Europejskiej – powiększają nie tylko rzesze imigrantów, ale także rzesze bezrobotnych. Co gorsza, znajdując się w marginalnej kondycji egzystencjalnej, niektórzy stają się ofiarami patologii społecznych. Podobnie jak już wcześniej wystąpiło to np. w Niemczech, Belgii, Holandii i Francji, nagły wzrost liczby imigrantów zarobkowych i coraz dłuższa ich obecność, pozbawiona stabilizacji integracyjnej, powodują pojawienie się niechęci wobec imigrantów, swego rodzaju fobii migracyjnej ze strony znacznej części miejscowych mieszkańców. Wyraża się ona z reguły w postaci krążących i mało zasadnych opinii – ujawnianych raczej prywatnie, a nie publicznie – o imigrantach jako przyczynie bezrobocia, wzrastającej przestępczości i uszczuplania się funduszu opieki społecznej na niekorzyść miejscowych, ubogich warstw społecznych. Imigrant jest postrzegany z niechęcią; jego obcość i inność jest przyjmowana negatywnie. W ten sposób zaczyna funkcjonować syndrom trzech F: do fatalizmu i filantropii, które charakteryzują postawy wobec imigrantów, dołącza się fobia, lęk i niechęć, szczególnie we Włoszech północnych. Jest zrozumiałe, że w tym kontekście również wizerunek nie tylko polskich imigrantów, ale i przedstawicieli Polonii¹, czyli osób w pełni – lub niemal w pełni – zintegrowanych ze społeczeństwem

¹ *Polonia Włoska. Wybór artykułów z Biuletynu Informacyjnego «Polonia Włoska» z lat 1995–2009*, (2010), Rzym: Związek Polaków we Włoszech – Fundacja Rzymska im. J. S. Umiaostowskiej; J. Gawroński (1997), *Polonia we Włoszech, Biuletyn Stowarzyszenia „Wspólnota Pol-*

autochtonicznym, doznaje uszczerbku. Również ich obcość, którą przedtem przyjmowano z sympatią, zaczyna być postrzegana coraz częściej z nieufnością, a niekiedy nawet negatywnie, w pewnej mierze przez pryzmat stereotypu imigranta zarobkowego, co – rzecz zrozumiała – kształtuje się różnie w zależności od kontekstu społecznego uwarunkowanego regionalną konfiguracją Włoch.

Warto też zauważyć, że powyższy kontekst migracyjny nie ma korzeni historycznych tak jak w przypadku np. Francji czy Niemiec, lecz ukształtował się na przełomie zaledwie ostatnich dwudziestu lat. Innymi słowy, Włochy to kraj, który niezwykle szybko i niedawno przekształcił się z kraju emigracyjnego w kraj migracyjny. Liczbę imigrantów szacuje się dzisiaj na około 9% ludności, czyli około 5 milionów osób. W tej masie jest około 140 tys. polskich imigrantów. Ich zróżnicowanie społeczne w przekroju diachroniczno-synchronicznym jest dość znaczne, co – warto to nadmienić – nie sprzyja integracji tego środowiska. W sensie genetycznym polskie środowisko migracyjne we Włoszech ma swoje korzenie w czterech głównych falach, a może lepiej: typach emigracji, które chronologicznie można przedstawić następująco: (1) historyczna, (2) kombatancka, (3) solidarnościowa i (4) zarobkowa. Nazwy te, jak nietrudno dostrzec, wskazują główny typ migracyjnej siły wypychającej, która w określonym czasie i kontekście współczesnej historii Polski była czynnikiem decydującym. W tym sensie kryterium wyróżnienia powyższych czterech typów jest w istocie rzeczy socjologiczne, a nie historyczne. A skoro szersza analiza poruszonych czy tylko zasygnalizowanych zagadnień w tym artykule wyrasta poza jego ramy, pozostało wzbogacenie go bardziej obfitymi niż zazwyczaj odniesieniami bibliograficznymi z myślą o dostarczeniu w ten sposób wskazówek do ewentualnego pogłębienia tychże zagadnień.

IMIGRACJA HISTORYCZNA

Pod nazwą emigracja historyczna należy rozumieć polskie środowiska istniejące do dzisiaj we Włoszech, które kultywują i rozwijają tradycję historycznych więzów polsko-włoskich, a z którą są związane pokoleniowo, rodzinie, środowiskowo lub tylko tożsamościowo i symbolicznie. Określa się ją często mianem „stara Polonia”; przed 1989 r. była kulturowo i społecznie dość jednorodna i w większości reprezentowała środowisko inteligenckie². Należy ją pojmować

ska”, Warszawa, vol. IX; P. Morawski (1997), *Elogio della storia orale. Le comunità polacche in Italia nel Novecento*, w: *Polonia, Italia e Culture Slave. Aspetti comparati*, Roma.

² Por. J. Reszczyński (2010), *Zróżnicowana Polonia włoska*, w: *Polonia Włoska, op. cit.*, s. 68.

jako pokolenie kulturowego pomostu pomiędzy wielowiekową polską tradycją emigracyjną we Włoszech a dzisiejszym polskim środowiskiem imigracyjnym.

Polscy emigranci są obecni w licznych krajach, ale żaden z tych krajów nie jest tak związany z dziejami Polski jak Włochy. Co więcej, historia tradycji kontaktów kulturalnych między obu krajami jest także historią migracji włosko-polskich, a więc historycznym antecedenssem dzisiejszej imigracji polskiej we Włoszech³. W tym kontekście nie będzie błędem twierdzenie, że świadomość historycznych „powinowactw polsko-włoskich”⁴ jest na tyle powszechna w społeczeństwie polskim, że można przyjąć, iż pełni swoistą funkcję akulturacji antycypacyjnej wśród polskich migrantów.

Włochy dla Polaków, jak to określiła Antonina Kłoskowska, to „sąsiedztwo z wyboru”, a nie sąsiedztwo narzucone przestrzennie, geograficznie⁵. Liczne polsko-włoskie koincydencje kulturowe są tego szczególnym świadectwem⁶. Sąsiedztwo z wyboru, charakteryzujące stosunki polsko-włoskie, ma odległą średniowieczną tradycję⁷ i ukształtowało się przede wszystkim w dwóch historycznych okresach: w okresie Odrodzenia i w okresie rozbiorów⁸. Rzecz znamienna, były to właśnie okresy najwyższej migracji między obu krajami; w pierwszym okresie główne motywy były religijne, artystyczne i naukowe, a w drugim – artystyczne, polityczne i niepodległościowe (tułaczka polityczna). Oczywiście

³ Por. K. Golemo, B. Kaczorowski, M. Stefanowicz (red.) (2014), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego; L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, Kalisz-Poznań: UAM; K. Golemo (2001), Z problemów polskiej emigracji we Włoszech po drugiej wojnie światowej, „Przegląd Polsko-Polonijny”, nr 1.

⁴ M. Brahmner (1980), *Powinowactwa polsko-włoskie*, Warszawa: PWN; por. także *Polonia Włoska*, *op. cit.*, s. 243–336.

⁵ A. Kłoskowska (1997), Otwartość i sąsiedztwo kultur, „Kultura i Społeczeństwo”, r. XLI, nr 1, s. 51, 54.

⁶ Por. H. Barycz (1965), *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław: Ossolineum. Najbardziej zamienną koincydencją, a szerzej mało znaną, są hymny obu krajów: w hymnie polskim wspomina się „ziemię włoską”, a w hymnie włoskim „polską krew”. Co więcej, hymn polski powstał w tym samym roku i w tym samym mieście, w którym narodził się sztandar włoski, *tricolore*: w 1797 roku w Reggio Emilii.

⁷ Por. B. Biliński (1977), *Biblioteca e centro di studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50° anniversario della fondazione, 1927–1977*, Warszawa: Ossolineum, s. 5 i nast.; L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, Kalisz-Poznań: UAM, s. 19–68; T. Ulewicz (1999), *Iter Romno-Italicum-Polonorum, czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansu*, Kraków.

⁸ Por. L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, *op. cit.*, s. 69–117; B. Biliński (1977), *Biblioteca e centro*, *op. cit.*, *passim*.

nie można zapomnieć o polskich podróżnikach, których dzisiaj określilibyśmy raczej mianem turystów⁹.

Spśród wielu inicjatyw, których celem była opieka nad polskimi migrantami i pielgrzymami oraz działalność kulturalna i integracyjna, w ramach historycznej Polonii włoskiej zachował się kościół św. Stanisława w Rzymie, założony w 1575 roku przez kardynała Stanisława Hozjusza¹⁰. Przy kościele istniało hospicjum, a w początkach XVII wieku została założona polska biblioteka. Do dziś pełni rolę ważnego ośrodka duszpasterskiego i charytatywnego.

Po roku 1795, z chwilą utraty państwowości na skutek trzeciego rozbioru, zmienił się radykalnie charakter i zakres imigracji polskiej we Włoszech. Przez wiele dziesiątków lat, aż do lat siedemdziesiątych XIX wieku, do kraju tego podążali już nie tylko artyści, studenci, uczeni, lecz także wychodźcy polityczni, konspiratorzy, rewolucjoniści i żołnierze-tułacze¹¹. Imigracja polska we Włoszech, tak jak w innych krajach, miała charakter zdecydowanie patriotyczny, a jej wspólną ideą była walka o niepodległość. Dość znaczna część z około 4 tys. osób, które w 1796 roku znalazły się poza krajem z powodów politycznych, przebywała właśnie we Włoszech. Co warto zaznaczyć, pozycja Polaków we Włoszech była szczególna; imigranci polscy w tym kraju spotkali się z wyrazami solidarności i poparcia dzięki analogicznej sytuacji politycznej i społecznej (podobne źródła i charakter nierówności społecznych oraz ten sam zaborca, Austria), dzięki podobnym celom politycznym (walka o niepodległość i zjednoczenie narodowe) oraz dzięki historycznej bliskości kulturowej obu krajów.

Znamienny jest fakt, że gen. Jan Henryk Dąbrowski zorganizował Legiony Polskie właśnie we Włoszech (9 stycznia 1797 r.), a nie gdzie indziej. W przeciągu pięciu lat kampanii włoskiej walczyło w Legionach około 800 oficerów i 20, a może nawet 30 tysięcy żołnierzy polskich¹². Wśród nich, jak wiadomo, był Józef Wybicki, autor hymnu polskiego.

⁹ Por. ze szczególnym uwzględnieniem przytoczonej bibliografii: L. Burello, A. Litwornia (red) (2000), *La porta d'Italia. Diari e viaggiatori in Friuli-Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo* Udine: Forum; A. Tylusińska-Kowalska (2012), *Viaggiatori polacchi in Sicilia e Malta tra Cinquecento e Ottocento*, Caltanissetta: Edizioni Lussografica; A. Dyda (2014), *Polska i Genua: w kręgu kontaktów historycznych i kulturowych*, w: K. Golemo, B. Kaczorowski, M. Stefanowicz (red.) (2014), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

¹⁰ S. Janicki (1925), *Polski kościół i dom św. Stanisława w Rzymie*, Rzym; S. Janasik (1937), *La Chiesa ed Ospizio di San Stanislao in Roma*, „Collectanea Theologica”, vol. XVIII.

¹¹ Por. J. Piskurewicz (2012), *Z ziemi włoskiej dla Polski*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kard. S. Wyszyńskiego.

¹² Por. M. Lorent (1929), *Gli artisti polacchi a Roma nel Settecento*, Milano; A. Madeyski (1930), *Artyści polscy w Rzymie*, «Sztuki Piękne»; A. Plich (red.) (1984), t. 4. *Emigracja*

W okresie Wiosny Ludów nastąpiła znowu wzmożona działalność polskich imigrantów we Włoszech, głównie byłych uczestników powstań w 1830 i 1848 r. w Polsce. Mickiewicz założył wówczas legion polski, który walczył o niepodległość Rzymu w latach 1848–1849¹³. W najbardziej pomyślnym okresie liczył on blisko 200 osób. Atoli tak jak w innych podobnych zrywach niepodległościowych, pragnienie wymarszu do ojczyzny i włączenia się do walk o jej wyzwolenie pozostało tylko patriotycznym snem.

Świadectwem klimatu polskiej emigracji XIX i początków XX w.¹⁴ jest w Rzymie, istniejąca do dziś kawiarnia *Caffé Greco*, która pełniła wówczas w środowisku polskich imigrantów funkcje – *mutatis mutandis* – krakowskiej *Jamy Michalika*. Tu na przełomie XIX i XX w. mieściło się Koło Polskie, kierowane przez malarza Edwarda Okunia; była biblioteka i odbywały się spotkania literackie. Bywali w niej między innymi: Słowacki, Krasiński, Kraszewski, Siemiradzki, Gierymski, Konopnicka, Sienkiewicz, Kazimierz i Włodzimierz Tetmajerowie oraz Norwid w czasie, kiedy pisał *Promethidiona*¹⁵.

Należy też wspomnieć o Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności (obecnie PAN)¹⁶ powstałej z podjętej w 1886 r. inicjatywy Akademii Krakowskiej. *Spiritus movens* tego przedsięwzięcia był prof. Józef Michałowski, który osiadł na stałe w Rzymie i kierował zorganizowaną przez siebie Biblioteką Polską. W 1927 r. Biblioteka wznowiła działalność i stała się jednym z ważniejszych ośrodków życia intelektualnego środowiska emigracyjnego i dywulgacji kultury polskiej¹⁷.

Z chwilą wybuchu I wojny światowej środowisko emigracyjne we Włoszech liczyło około tysiąca kilkuset osób. Miało ono już pewne doświadczenia stowarzyszeniowe, które sięgały początkowych lat poprzedniego stulecia. Istniało około 20 stowarzyszeń polsko-włoskich w Rzymie, Mediolanie, Wenecji, Turynie, Trieście i w Bolonii, które prowadziły żywą działalność kulturalną w okresie

z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.), Warszawa: PWN, s. 53; M. I. Kwiatkowska (2005), Włochy, artyści, w: *Encyklopedia Polskiej Emigracji i Polonii*, Toruń.

¹³ O wcześniejszym pobycie Mickiewicza w Rzymie por. A. Litwornia (2005), *Rzym Mickiewicza. Poeta nad Tybrem 1829–1931*, Warszawa.

¹⁴ Por. K. Paradowska (1992), Polonia włoska, w: *Polonia w Europie*, red. B. Szydłowska-Ceglowska, Poznań, s. 631 i nast.

¹⁵ B. Biliński (1973), *Gli anni romani di Cyprian Norwid (1847–1848)*, Warszawa.

¹⁶ Por. B. Biliński (1977), *Biblioteca e centro*, op. cit.; S. Windakiewicz (1887), *Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*, Kraków.

¹⁷ S. A. Morawski (2010), Józef Michałowski – promotor kultury polskiej, w: *Polonia Włoska*, op. cit., s. 360–364.

międzywojennym. W Turynie działał aktywnie Instytut Kultury Polskiej im. Attilio Begey kierowany przez Marię Bersano-Begey¹⁸.

W 1940 r. z chwilą włączenia się Włoch do wojny, wszystkie polskie placówki dyplomatyczne i kulturalno-społeczne zostały zlikwidowane¹⁹. Tym samym wszyscy Polacy stali się emigrantami politycznymi, dla których ostoją okazała się ambasada przy Stolicy Apostolskiej kierowana przez Kazimierza Papée. Liczebność emigracji polskiej w owym okresie szacowana jest na około 3 tys. osób²⁰.

Obecnie emigracja historyczna wykazuje symptomy dość zaawansowanej lub niemal kompletnej integracji ze społeczeństwem włoskim i stanowi trzon środowiska polonijnego²¹, powiedzmy: Polonii włoskiej. Są to osoby, które uznają Włochy za swój dom, nawet jeśli nie są naturalizowane. Środowisko to zostało zasilone przez emigrantów polskich z następnych fal powojennych. Właśnie w jego obrębie w okresie solidarnościowym w Polsce (1980–1989) zawiązywały się komitety, grupy, organizacje w ramach inicjatywy „Solidarność z «Solidarnością»”²². Jej aktualną liczebność należy szacować na kilkanaście, a może ponad dwadzieścia tysięcy osób.

IMIGRACJA KOMBATANCKA

Nazwą emigracja kombatantka określam w zasadzie nieliczną imigrację powojenną rekrutującą się z byłych żołnierzy II Korpusu Wojska Polskiego dowodzonego przez gen. Andersa²³. Była to grupa rozproszona, społecznie nie-

¹⁸ Por. *Ognisko Polskie w Turynie. Pięćdziesiąt lat historii* (2002), Torino, s. 22–23; M. Begey Bersano (1938), *Attilio Begey*, Torino.

¹⁹ K. Strzałka (2002), *Między przyjaźnią a wrogością. Z dziejów stosunków polsko-włoskich (1939–1945)*, Kraków; K. Lanckorońska (2002), *Wspomnienia wojenne*, Kraków.

²⁰ L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, *op. cit.*, s. 170.

²¹ Por. *Polonia Włoska*, *op. cit.*, s. 395–473; A. Chołubski (1994), *Elity polityczne współczesnej emigracji polskiej*, Wrocław; E. Prządka (wybór i oprac.) (2006), *Pro publico bono. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, „Świadectwa – Testimonianze”, t. IV, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiaostowskiej; E. Prządka (oprac.) (2002), *W kręgu kultury i sztuki*, „Świadectwa – Testimonianze”, t. II, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiaostowskiej.

²² Por. *Ognisko Polskie w Turynie*, *op. cit.*, s. 86–92; *Solidarność. Bolletino, Notizie, Informazioni*, (1986), Torino: Mestre Rampa Cavalcara, Comitato di Solidarietà con Solidarność nel Veneto e Piemonte, CGIL-CISL-UIL, A. III; *Solidarność. Materiali del Comitato di Solidarietà con Solidarność* (1982), Roma, nr 1–12.

²³ Por. W. Anders (1949), *Bez ostatniego rozdziału*, Wales: Newton; K. Jaworska (1999), *Da prigionieri a uomini liberi. La formazione dell'Armata Polacca in Italia*, w: *Mandria di Chivasso. Storia di un tenimento Sabauda*, Chivasso: L'Associazione La Mandria Monumentale, s. 77–106;

dostrzegalna, która jednak w polskim środowisku emigracyjnym stała się żywym, ważnym depozytariuszem wartości patriotycznych.

Nie ma potrzeby przypominać znanej powszechnie heroicznej i tragicznej karty II Korpusu. Warto natomiast zaznaczyć, że bitwa na Monte Cassino, która stała się ikoną walki o niepodległość, była jedną z wielu bitew stoczonych przez żołnierzy Korpusu we Włoszech. Zginęło około 2301 żołnierzy; większość z nich spoczywa na czterech polskich, wojennych cmentarzach: w Casamassima (nie-daleko Bari), na Monte Cassino, w Loreto i w Bolonii. Po zakończeniu wojny żołnierze Korpusu przebywali we Włoszech do przełomu lat 1946–47 w obozach dla uchodźców rozsianych po całym Włoszech²⁴. Po uznaniu prosowieckiego rządu polskiego w Warszawie przez Włochy (za przykładem zachodnich mocarstw), nastąpiła demobilizacja Korpusu, a jego żołnierze zostali przetrzuceni do Wielkiej Brytanii. Zdecydowana większość wybrała emigrację, rozpraszając się niemal po całym świecie. Niektórzy powrócili do kraju²⁵. Z liczącego 112 tys. osób Korpusu (łącznie z osobami cywilnymi) pozostała we Włoszech nieliczna garstka, około 300 kombatantów (a właściwie ekskombatantów). Znaleźli się oni zrazu w trudnej sytuacji egzystencjalnej, którą pogarszał ówczesny klimat polityczny. Wielu z nich poślubiło Włoszki, które na mocy ówczesnego prawa małżeńskiego traciły obywatelstwo²⁶, co utrudniało ich możliwości integracyjne, osiedleńcze i w sumie rodzinne. W owym okresie komfort osiągnięcia przez kombatantów w prasie włoskiej wielkiej popularności i uznania nie przekładał się w życiu codziennym na korzyści instytucjonalne i egzystencjalne. Imigracyjne przepisy włoskie dotyczące zezwoleń na pracę i naturalizacji były restrykcyjne. Ponadto, pod wpływem prowadzonej, już od połowy 1945 r., przez filozoficką Włoską Partię Komunistyczną wrogiej kampanii szkalującej polskich żołnierzy, stworzył się klimat polityczny, który nie sprzyjał bezkonfliktowej ich integracji

O. Terlecki (1971), *Polacy w kampanii włoskiej 1943–1945*, Warszawa; C. Vernizi (red.) (1995), *Un'armata in esilio. L'esercito polacco per la liberazione d'Italia 1943–1945. Guida alla mostra storica*, testi e ricerche storiche: K. Jaworska, M. Rasiej, A. Turinetti di Priero, Torino: Museo Nazionale del Risorgimento Italiano; E. Prządka (oprac.) (2000), *W walce o niepodległość*, „Świadectwa – Testimonianze”, t. I, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej; E. Prządka (oprac.) (2005), *W służbie ojczyzny*, „Świadectwa – Testimonianze”, t. III, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej; W. Anders (2014), *Memorie 1939–1946. La storia del II Corpo polacco*, Imole: Bacchilega Editore; P. Morawski (red.) (2014), *Ricordare il 2° Corpo d'Armata polacco in Italia (1943–1946). Inter arma non silent Musae*, Roma: Fondazione Romana Marchesa J. S. Umiastowska.

²⁴ L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, op. cit., s. 177.

²⁵ Por. G. Guidi (1946), *Perché i polacchi non ritornano in Patria?*, Roma.

²⁶ Por. A. Morawski, P. Morawski (2006), *Polonia Mon Amour. Dalle Indie d'Europa alle Indie d'America*, Roma, s. 377.

ze środowiskiem włoskim, szczególnie w północnych Włoszech. Ta stygmatyzacja polityczna środowiska kombatanckiego trwała aż do odwilży reżymowej w Polsce w październiku 1956 r. Wówczas znakomita część komunistów włoskich wyzwoliła się od kultu Stalina, ale nie od filozofizmu.

W środowisku korpusowym zawsze przykładano dużą wagę do działalności oświatowej i kulturalnej²⁷. Żołnierze byli przeciętnie dobrze przygotowani do podjęcia pracy zawodowej. Większość z nich w latach 1945–1947 skorzystała z możliwości kształcenia się dzięki porozumieniu między Londynem a Rzymem. Wielu z nich podjęło naukę w szkołach średnich i studia wyższe²⁸.

Większość kombatantów należała do włoskiego oddziału Stowarzyszenia Polskich Kombatantów (SPK), które miało terenowe koła w większych miastach. Istniało ono nieprzerwanie do niedawna, dopóki nie odeszli ostatni kombatanci. Do niego dołączyli niektórzy byli polscy żołnierze, uczestnicy walk na różnych frontach i włoskiego ruchu oporu (tych ostatnich szacuje się na około 500 osób)²⁹. Dzisiaj głównymi kontynuatorami tej tradycji są członkowie Stowarzyszenia Rodzin Polskich Kombatantów we Włoszech założonego w 2007 r. w Forlì, które liczy kilkadziesiąt osób³⁰.

²⁷ Por. K. Jaworska (1990b), *Żołnierz Polski we Włoszech: una rivista militare polacca in Piemonte*, w: S. De Fanti (red.) *Munera Polonia et Slavica R. C. Lewański oblata*, Udine, s. 89–102; K. Jaworska (1991), *Wydawnictwa i działalność informacyjna Drugiego Korpusu w języku włoskim*, „Pamiętnik Literacki”, (Londyn), t. XVI; R. Lewicki (red.) (1996), *Polscy studenci-żołnierze we Włoszech, 1945–1947*, Hove; L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, op. cit., s. 171 i nast.; O. Czarnik (2012), *W drodze do utraconej Itaki. Prasa, książki i czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940–1942) oraz Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941–1946)*, Warszawa.

²⁸ Oto przybliżone szacunki uczących się kombatantów: około 1300 w Rzymie, 350 w Turynie, a po demobilizacji jedynie 20 osób, por. A. Jarosz (1997), *Żołnierze 2 Korpusu Gen. Andersa na Politechnice w Turynie*, „Pismo Politechniki Gdańskiej”, nr 5, s. 32–33, nr 6, s. 32–34; W. Karbowski (1962), *Polska szkoła wojskowa we Włoszech*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. VIII, nr 2, s. 3–82; L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, op. cit., s. 191; K. Lanckorońska (1990), *O powstaniu i organizacji studiów wyższych dla żołnierzy Drugiego Korpusu*, „Zeszyty Historyczne”, z. 92, s. 67–73; K. Jaworska (1991), *Ośrodki akademickie II Korpusu na terenie Włoch*, „Zeszyty Historyczne”, z. 92; M. Rasiej (1996), *Politechnika Turyńska*, w: R. Lewicki (oprac.), *Polscy studenci żołnierze we Włoszech 1945–1947*, Hove, Sussex, s. 94–98; M. Czerwiński (1947), *Studenci polscy we Włoszech w roku 1945/1946*, „Przegląd Akademicki”, t. I, nr 3.

²⁹ L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, op. cit., s. 162.; M. Rasiej, *Politechnika Turyńska*, op. cit., s. 94–98; M. Czerwiński, *Studenci polscy we Włoszech*, op. cit.

³⁰ E. Prządka, A. Kwiatkowska (red.), *Per la nostra e la vostra libertà. Ricordi di combattenti polacchi e delle loro famiglie in Italia*, „Testimonianze”, vol. VI, Roma: Associazione Italo-Polacca di Roma – Fondazione Romana Marchesa J. S. Umiastowska.

IMIGRACJA SOLIDARNOŚCIOWA

Imigracja ta powstała na gruncie emigracji w okresie jawnej i podziemnej działalności „Solidarności” (1980–1989)³¹. Zapewne równie dobrze można by ją określić mianem „posolidarnościowa”, a może nawet „posierpniowa”, wobec tego, że nie wszyscy, powiedzmy, jej uczestnicy byli solidarnościowcami; wielu z nich było po prostu oportunistami o przeróżnych motywacjach osobistych i emigrantami krypto-zarobkowymi.

Dane dotyczące tej imigracji we Włoszech odnoszące się do okresu bezpośrednio posierpniowego w 1980 r. do wprowadzenia stanu wojennego są mało wiarygodne. Wiemy natomiast, że między stanem wojennym a 1989 r. wyemigrowało z Polski około 30, a może nawet 40 tys. osób³². Wiemy również, że w kwietniu 1987 r. władze włoskie przyjęły 4270 podań Polaków o azyl polityczny; już jednak w okresie letnim tego samego roku liczba podań przekroczyła 9 tys., a pod koniec roku 10 tys.³³. W sumie wszyscy imigranci polscy, faktycznie biorąc, zostali uznani za uchodźców politycznych. Zapewniono im pobyt w obozach w Latinie i w Capui, w hotelach i campingach (głównie w Rzymie i w jego okolicach), z całodziennym utrzymaniem oraz opieką społeczną i sanitarną. Warunki bytowe i polityczne były dość restrykcyjne: obowiązywał zakaz oddalania się od miejsca pobytu na dłużej niż 24 godziny oraz zakaz pracy. Gdy jednak na przełomie lat 1986–88 przybyło, głównie do Rzymu, około 12 tys. osób, wówczas pojawiły się trudności w opiece bytowo-sanitarnej, które opanowano dzięki pomocy organizacji charytatywnych, przede wszystkim katolickich.

W 1989 r. sytuacja zmieniła się radykalnie; po odzyskaniu rządów demokratycznych w Polsce status uchodźcy polskich imigrantów stracił rację bytu. Był to więc formalny i faktyczny koniec polskiej imigracji politycznej w ogóle. Większość tych uchodźców (około 20 tys.) wyjechała wówczas z zamiarem stałego osiedlenia się do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Nowej Zelandii lub Australii. Około 5 tys. z nich pozostało we Włoszech, a pewna liczba osób wróciła do kraju.

Kim byli polscy imigranci owego okresu? Jakie były ich motywacje i cele? W świetle danych były to w przeważającej części osoby młode o przygotowaniu średnim i zawodowym. Dość znaczna liczba osób miała wykształcenie wyższe; wśród nich widoczną grupę stanowili twórcy, naukowcy i artyści, czyli, mówiąc

³¹ Por. B. Cieślińska (1992), Emigracja z Polski do Włoch pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku, „Przegląd Polonijny”, t. XVIII, z. 3.

³² J. Reszczyński (2010), Zróżnicowana Polonia włoska, w: *Polonia Włoska*, (2010), *op. cit.*, s. 65.

³³ J. Reszczyński (1995), Włoska Polonia. Ilu nas jest?, „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, Rzym, październik, r. 1, n. 1, s. 2.

szerzej, intelektualisci. Znaczna część uchodźców przybyła do Włoch z całymi rodzinami. Obok motywów politycznych emigracji poważne miejsce zajmowały motywy ekonomiczne i kulturalne.

Na podstawie badań z 1987 roku wiemy³⁴, że warunki życia w kraju ojczystym określali oni najczęściej jako bez przyszłości. Pobyt we Włoszech traktowali jako fazę przejściową do definitywnego wyjazdu do innych krajów; tym bardziej, że ich emigracyjny optymizm zderzył się z włoską rzeczywistością, w której niełatwo można było znaleźć odpowiednie warunki do osiedlenia się na stałe. W rzeczy samej, było to przymusowe i ubogie próżniactwo, w oczekiwaniu na uzyskanie pozwolenia wyjazdu do krajów docelowych.

Najdotkliwiej przeżywali tę sytuację ci, których pozycja materialna i społeczna w kraju była ogólnie dobra i którzy nie byli prześladowani politycznie. Zostawili dotychczasowy dorobek (mieszkanie, samochód, działkę rekreacyjną itp.) w kraju pod opieką rodziny. Oni też dysponowali z reguły pewną sumą pieniędzy przywiezioną z kraju, dzięki czemu nie musieli szukać pracy na czarno jak inni. A warto zauważyć, że aż 40% spośród badanych ujawniło, że szukało pracy, co równało się z ryzykiem utraty dotychczasowej opieki imigracyjnej³⁵.

Desperacja pchnęła niektórych na drogę bezprawia i patologii społecznej (żebractwo, pijaństwo, prostytutka itp.)³⁶. W tym kontekście imigranckie wyobrażenia o Włoszech i ich mieszkańcach, które przed opuszczeniem ojczystego kraju były jednoznacznie pozytywne, stały się zdecydowanie negatywne³⁷. W sumie był to kontekst, w którym dotychczasowy włoski wizerunek Polaka patrioty, tułacza politycznego, o wysokiej kulturze osobistej, uległ radykalnemu zaciemnieniu. Innymi słowy, potoczny stereotyp tzw. uchodźców kontrastował z wizerunkiem heroicznej „Solidarności” przekazywanym w mediach włoskich.

IMIGRACJA ZAROBKOWA

W 1989 r. emigracja krypto-zarobkowa oraz znaczna część dotychczasowej emigracji solidarnościowej przekształciły się w emigrację zarobkową. Obraz dzisiejszej imigracji zarobkowej we Włoszech odzwierciedla ogólne rysy tego zjawiska, a jednocześnie wykazuje swoiste cechy³⁸. Fakt, że jest to

³⁴ M. I. Maciotti, E. Pugliese (1991), *Gli immigrati in Italia*, Bari: Laterza.

³⁵ *Ibid.*, s. 152.

³⁶ Por. G. J. Kaczyński (2008), *Processo migratorio e dinamiche identitarie*, Milano: FrancoAngeli, s. 310–311.

³⁷ Por. M. I. Maciotti, E. Pugliese (1991), *Gli immigrati*, *op. cit.*, s. 152.

³⁸ Por. M. Martinelli (1992), *L'immigrazione dei polacchi in Italia: adattamento e riorganizzazione sociale*, Roma: Bulzoni; L. M. Hornziel (1991), *I polacchi in Italia. Situazione e proposte*,

emigracja zdominowana motywacją ekonomiczną, nie świadczy o tym, że jej powodem są jedynie bieda, bezrobocie, brak perspektyw egzystencjalnych. Obok takich motywacji jak zbyt niskie zarobki i brak pracy w Polsce, czyli motywacji o ogólnym charakterze finansowym, występują dość widocznie inne motywy: zawodowy, rozwoju osobistego, emocjonalny, „ucieczki do lepszego świata” i motyw „rozpoczęcia życia na nowo”³⁹. Ogólnie biorąc, duża część podejmowała decyzję pod wpływem fałszywego wizerunku dobrobytu Zachodu, który funkcjonuje w wielu środowiskach w Polsce. Jak widać, mamy do czynienia ze zjawiskiem w istocie innym niż historyczna emigracja za chlebem; jest to – moim zdaniem – emigracja rynkowa, w której dużą rolę pełni motywacja do awansu społecznego, a niekiedy dążenia osobowościowe, autoreferencyjne, autoteliczne i uwarunkowane środowiskowo. Jest to emigracja ludzi młodych, wahadłowa, sezonowa, tymczasowa i w dużym stopniu nielegalna.

Specyfiką włoską jest dominująca większość kobiet w strukturze imigrantów z Polski oraz minimalny, prawie żaden wskaźnik ucieczki talentów wobec bezrobocia intelektualnego i hermetyzmu struktury zawodowej we Włoszech. Wysokie kwalifikacje nie gwarantują pracy. Kobiety zatrudnione są głównie jako pomoc domowa, opiekunki chorych i starców⁴⁰. W ten sposób stały się ogniwem międzynarodowego łańcucha rynkowego, w którym emigranci z pewnością nie są protagonistami, lecz ofiarami. Ci, którzy nie znajdują stałej pracy i nie decydują się na powrót do kraju, ryzykują wejście w stan inercji migracyjnej, swego rodzaju zawieszenia migracyjnego, które niekiedy powoduje stoczenie się na margines społeczny, bezdomność i wykluczenie. Jest to kwestia coraz poważniejsza w obrębie polskiej imigracji zarobkowej. Wielu woli się „czasem zgubić wśród Włochów i wycofać się z polskości, która przestaje być dla nich atrakcją”⁴¹.

w: M. I. Maciotti (red.), *Per una società multiculturale*, Napoli: Liguori, s. 127–132; K. Kowalska, A. Pelliccia (2012), Wykwalifikowane imigrantki z Polski na włoskim rynku pracy: case study w prowincji Rzymu, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, t. XXXVIII, z. 3; G. J. Kaczyński (2013), *Refleksje nad polską emigracją we Włoszech*, „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, nr 3–4, s. 67–71; G. J. Kaczyński (2013), Emigracja jako społeczny przejaw kryzysu, w: *Monitor emigracji zarobkowej «Emigracja w dobie kryzysu»*, Rzym: Związek Polaków we Włoszech, Europejska Unia Wspólnot Polonijnych, Ambasada Polski we Włoszech, s. 5–13.

³⁹ A. Terelak, S. Kołodziejczak (2012), *Praca za granicą w świadomości emigrantów zarobkowych z województwa zachodniopomorskiego*, Szczecin: Zapo!, s. 106–108.

⁴⁰ Por. A. Małek (2012), Donne dell’est – opiekunki seniorów we Włoszech, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, t. XXXVIII, z. 1, (143); A. Małek (2006), Le migrazioni pendolari delle donne polacche in Italia, w: K. Golemo, K. Kowalska-Angelelli, F. Pittau, A. Ricci (red.), *Polonia. Nuovo paese di frontiera. Da migranti a comunitari*, Roma: Caritas Italiana, Edizioni Idos; A. Małek (2010), *Migrantki – opiekunki. Doświadczenia migracyjne Polek zatrudnionych w sektorze usług domowych w Rzymie*, Kraków.

⁴¹ J. Reszczyński (2010), *Zróżnicowana Polonia włoska*, op. cit., s. 68.

Właśnie w latach 90. ubiegłego stulecia pojawił się włoski wizerunek Polaka jako pomywacza szyb samochodowych (*polacco-lavavetri*), a nawet jako oryginalnego żebraka, *barbone*, co stało się przedmiotem wielu dowcipów, zazwyczaj ironicznych. Zjawisko to szybko znalazło również rezonans na łamach prasowych, w telewizji, również w literaturze, nie zawsze najwyższego lotu, a nawet w kinematografii⁴². Nastąpiła radykalna zmiana stereotypu Polaka we włoskiej świadomości społecznej. Zawiera on jeszcze cechy historyczno-polityczne, ale współwystępują one coraz częściej z cechami nieprzychylnymi, a w niektórych kontekstach lokalnych, np. w Rzymie, zdecydowanie negatywnymi (Polak jako pijak, awanturnik, włóczęga itp.).

ASPEKT STATYSTYCZNY

W tym miejscu warto pogłębić opis statystyczny imigracji polskiej we Włoszech. W świetle przybliżonych szacunków z roku 1991, pochodzących z polskiego środowiska konsularnego, liczbę Polaków we Włoszech określono na około 25 tys.⁴³. Liczbę około 3 tys. stanowili Polacy rezydenci, powiedzmy Polonia. Trzeba jednakowoż zaznaczyć, że od zniesienia wiz włoskich w 1991 r., a tym bardziej od 2004 r., czyli od przystąpienia Polski do UE (szczególnie po traktacie z Schengen), wszystkie dane dotyczące tej kwestii straciły swą dostateczną wiarygodność ze względu na brak kontroli granicznej.

W świetle raportów włoskiego „Caritas” obecność Polaków we Włoszech układała się następująco: 1990 r. – ponad 12 tys., 1995 r. – prawie 14 tys., 2000 r. – ponad 30 tys., a w 2003 – aż niemal 66 tys.⁴⁴ (wg statystyk włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – około 72 tys.⁴⁵). Natomiast w świetle danych XVII Raportu Fundacji ISMU w Mediolanie (Iniziativa e Studi sulla

⁴² Oto znamienne przykłady: W filmie *Un sacco bello* („Ubaw po pachy”), z 1980 r. w reżyserii Carla Verdone, młode Polki ukazane są jako kobiety lekkich obyczajów. Polak, pomywacz szyb, stał się też bohaterem filmu *La ballata dei lavavetri* („Ballada o pomywaczach szyb”) z 1998 r. w reżyserii Petera del Monte, na podstawie książki Edoarda Albinati *Il polacco lavatore di vetri*. Wystąpili w nim między innymi: Agata Buzek, Olek Mincer, Stefano Burczyk; współautorem scenariusza był Dominik Wiczorkowski. W powieści Sebastiana Vassali *La notte del lupo* („Noc wilka”) polscy pielgrzymi z początku lat 80. ukazani są jako fanatyczny tłum pochodzący z zacofanego kraju. Por. także: K. Golemo (2010), *Obraz Polski i Polaków we Włoszech: poglądy, oceny, opinie*, Kraków: Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁴³ J. Reszczyński (1995), *Włoska Polonia. Ilu nas jest?, op. cit.*, s. 2.

⁴⁴ K. Golemo, K. Kowalska-Angelelli, F. Pittau, A. Ricci (2006), *Polonia. Nuovo paese di frontiera. Da migranti a comunitari*, Roma: Caritas Italiana, Edizioni Idos, s. 194.

⁴⁵ M. Martinelli (1992), *L'immigrazione dei polacchi in Italia: adattamento e riorganizzazione sociale*, Roma: Bulzoni, s. 52.

Multietnicità di Milano) z roku 2011 przebywało we Włoszech 109 tys. obywateli polskich⁴⁶, co nie kłóci się z danymi podanymi wcześniej. Raport ten nie bierze bowiem pod uwagę imigrantów nielegalnych, którzy egzystują w kontekście przejściowym, a nawet w kondycji wykluczenia społecznego (około 35 tys.).

Po pierwsze, większość Polaków to głównie legalni emigranci zarobkowi (czyli ponad 70 tys. osób), których integracja ma charakter strukturalny za pośrednictwem formalnego zatrudnienia i uzyskanego pozwolenia na pobyt itp. Należy mniemać, że do tej kategorii należy znikoma liczba osób z poprzednich fal emigracyjnych, które znalazły się z przyczyn losowych lub z własnej woli w swego rodzaju zawieszeniu emigracyjnym, z legalnym pobylem, ale w swego rodzaju izolacji społecznej.

Po drugie, należy szacować, że około jednej czwartej imigrantów (około 35 tys. osób) wykazuje symptomy dość zaawansowanej lub niemal kompletnej integracji ze społeczeństwem włoskim. Są to osoby należące do przedzarobkowych fal emigracyjnych lub potomkowie historycznej imigracji zachowujący polską tożsamość. Właśnie to środowisko stanowi trzon środowiska polonijnego.

Wreszcie po trzecie, należy przypuszczać, że również imigranci, którzy egzystują w kontekście przejściowym, stanowią około jednej czwartej (czyli około 35 tys. osób) polskiej populacji imigracyjnej; nawet jeśli zazwyczaj pracują, to pracują na czarno i pozbawieni są statusu legalnego, a wielu z nich egzystuje w kondycji wykluczenia społecznego. W sumie, nawet jeśli szacunki powyższe mogą wzbudzać wątpliwości, myślę, że nie zmienia to istoty opisanego zjawiska.

UWAGI KOŃCOWE

Powyższy wizerunek strukturalny i statystyczny emigracji polskiej (w tym również Polonii) jest w faktycznym przekroju społecznym bardziej złożony⁴⁷. W niniejszym artykule jest to bowiem – ze względu na ograniczone miejsce – obraz schematyczny, a zatem, jak każdy schemat, uproszczony. Tytułem uzupełnienia należy zaznaczyć, że należałoby osobny paragraf poświęcić imigracji religijnej, czyli polskiemu duchowieństwu, które zajmowało się nie tylko

⁴⁶ V. Cesareo (red.) (2012), *The Seventeenth Italian Report on Migrations 2011*, Milano: Fondazione ISMU, McGraw-Hill, s. 2.

⁴⁷ Por. L. Henczel-Wróblewska (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, *op. cit.*, s. 170–261; G. J. Kaczyński (2013), Refleksje nad polską emigracją we Włoszech, „Polonia Włoska”, nr 3–4; G. J. Kaczyński (2014), Geneza i obraz polskich emigracji we Włoszech, w: *Polacy we Włoszech*, *op. cit.*, s. 41–70; G. J. Kaczyński (2015), *Zapiski polonijne w kontekście włoskim*, „Akcent”, rok XXXVI, nr 1 (139), s. 110–119; M. Radożycka-Paoletti (2016), nr 1–2 (79–80), s. 52–59.

duszpasterstwem, ale także działalnością charytatywną, kulturalną i społeczną⁴⁸. Nie należy też zapominać o polskich siostrach zakonnych. Ale była to i jest dość specyficzna imigracja; księża i siostry jako Polacy są emigrantami, a jako kapłani i zakonnice są zawsze na swój sposób u siebie, skoro zarówno ich egzystencjalna kondycja, jak i działalność oraz ich cele opierają się na instytucjonalnej przynależności do Kościoła. Oni i ich współpracownicy nieśli i niosą pomoc emigrantom w ramach różnych organizacji i instytucji polonijnych i watykańskich⁴⁹.

Należałoby również wspomnieć o emigracji, którą można by określić mianem pseudopielgrzymkowa, a która wystąpiła w okresie po wyborze ks. kard. Karola Wojtyły na papieża. Wówczas znaczna część uczestników pielgrzymek przybywających do Rzymu nie powracała do kraju. W istocie rzeczy, była to emigracja krypto-zarobkowa, tak jak w części emigracja solidarnościowa.

Słusznie byłoby wspomnieć również o tzw. imigracji małżeńskiej, dość znanej w innych krajach, a nieustannie charakteryzującej emigrację polską do Włoch (są to prawie wyłącznie małżeństwa Polek z Włochami, których łączną liczbę można ocenić na kilka tysięcy), szczególnie poczynając od lat 70. ubiegłego stulecia, kiedy zaczęła się współpraca polsko-włoska w zakresie przemysłu samochodowego.

Wreszcie można by też mówić o imigracji intelektualno-artystycznej, która – jak już wspomniałem – ma bogatą tradycję historyczną, a której przejawem jest dostrzegalna obecność Polaków w środowisku akademickim i artystycznym.

Ostatnią, ale bynajmniej nie mniej ważną kwestią imigracji polskiej we Włoszech, która wymagałaby pogłębienia, jest jej dynamika społeczna i kulturowo-polityczna uwarunkowana przeobrażeniami politycznymi i ustrojowymi w Polsce. Nie jest ona, co oczywiste, specyfiką imigracji włoskiej, lecz w ogóle imigracji polskiej po drugiej wojnie światowej. W tym miejscu spróbujemy wskazać jedynie jej chronologiczne tendencje, które mogą być podstawą do wyróżnienia czterech odmiennych okresów w dynamice integracji i kształtowania się atmosfery społecznej w obrębie imigracji włoskiej. Są to następujące okresy: (1) od zakończenia wojny do pierwszej połowy lat 50. ubiegłego wieku; (2) od połowy lat 50. do 1989 r.; (3) od 1989 r. do 1996 r. oraz (4) od 1996 r. do chwili obecnej.

⁴⁸ Por. *Polonia włoska* (2010), *op. cit.*, s. 85–114; E. Prządka (red.) (2009), *Czas wojny i czas pokoju w polskim Rzymie*, „Świadectwa – Testimonianze”, Tom V, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej; M. Burniak (1995), *Chrystusowcy we Włoszech i w włoskim duszpasterstwie polonijnym*, w: *Rozbudzić wiarę ojców*, Poznań-Essen: Floridianum, s. 62–85.

⁴⁹ Tu należy wspomnieć o następujących instytucjach i organizacjach: Papieskie Kolegium Polskie, Papieski Instytut Polski, Papieski Instytut Studiów Kościelnych, Sekcja Polska Radia Watykańskiego, Biuro Duszpasterstwa przy placu Piusa XII, Ośrodek Duszpasterstwa Pielgrzymów Polskich „Corda Cordi”, Wydanie Polskie „Osservatore Romano”, Fundacja Jana Pawła II (Dom Polski Jana Pawła II), Hospicjum Polskiej Sekcji Kawalerów Maltańskich.

Pierwszy okres charakteryzował się żywą obecnością żołnierzy Drugiego Korpusu, dzięki której nastąpiło ożywienie się środowiska historycznej imigracji, szczególnie w sferze społeczno-kulturalnej. Organizowano spektakle teatralne, powstawały czasopisma, publikowano polskie książki, organizowano wystawy artystyczne, prowadzone były audycje radiowe w języku polskim (1945–55). Odżyły przedwojenne stowarzyszenia włosko-polskie⁵⁰ i powstało wiele nowych stowarzyszeń⁵¹, wśród nich *Ognisko Polskie w Turynie* (Comunità Polacca di Torino) w 1949 r., które istnieje do dziś i należy do czołowych stowarzyszeń w środowisku polonijnym i imigracyjnym. Trzeba przypomnieć, że właśnie w owym okresie, w 1944 r., została założona Fundacja Rzymska im. Margrabiny J. S. Umiaszowskiej⁵², a w 1947 r. został powołany do życia Polski Instytut Historyczny, przy aktywnym udziale prof. Karoliny Lanckorońskiej⁵³. Celem obu instytucji, podobnie jak wielu innych podobnych inicjatyw, było i jest wspieranie kultury i nauki polskiej na obczyźnie oraz fundowanie stypendiów naukowych dla młodych polskich uczonych.

Poczawszy od przełomu lat 40. i 50. zeszłego stulecia, w wyniku stopniowej komunizacji ojczyzny większość powyższych inicjatyw z czasem ucichła, czego głównym powodem była rosnąca tendencja polskich placówek dyplomatycznych do inwigilowania środowiska imigracyjnego. W efekcie tego pracownicy dyplomatyczni byli postrzegani przez środowisko polonijne jako „przeciwnicy”⁵⁴; kształtowała się w nim swego rodzaju kultura uniku wobec wszelkich służb dyplomatycznych i jakichkolwiek inicjatyw reżymowych na obszarze Włoch. Istniały, analogicznie do sytuacji w Polsce, dwa równoległe środowiska; jedno nie tyle proreżymowe, ile oportunistyczne⁵⁵, a drugie antyreżymowe, niepodległościowe, aktywne i kultywujące tradycje historyczne i kombatanckie⁵⁶.

⁵⁰ K. Paradowska (1990), Organizacje polskie i polsko-włoskie we Włoszech w latach 1945–1981, „Przegląd Polonijny”, nr 16.

⁵¹ Na przykład w Rzymie – z inicjatywy Stanisława Janikowskiego, ministra RP przy Stolicy Apostolskiej – powstał Związek Polaków; pojawił się Związek Studentów we Włoszech, działały komitety Pro-Polonia w okresie Korpusu, a w 1947 r. powstał w Rzymie Związek Polskich Inwalidów; istniało Towarzystwo Pomocy Polakom; Komitet Społeczny Opieki; Stowarzyszenie Polskich Kobiet Katolickich; Polski Związek Rodziców. Odżyło Koło Polskie w Mediolanie, które w 1947 r. przekształciło się w Stowarzyszenie Przyjaciół Polski.

⁵² Por. S. A. Morawski, (2005), Umiaszowska Janina, w: *Encyklopedia Polskiej Emigracji i Polonii*, t. 5, Toruń.

⁵³ Por. S. A. Morawski (2014), Niektóre rzymskie inicjatywy pomocy dla kraju w latach 1957–1989, w: *Polacy we Włoszech*, op. cit., s. 73–74.

⁵⁴ J. Reszczyński (2010), *Zróznicowana Polonia włoska*, op. cit., s. 65.

⁵⁵ Na przykład Stowarzyszenie Rzymskie SAWA i Towarzystwo Kulturalne Sycylijsko-Polskie w Katanii.

⁵⁶ Na przykład w 1975 r. powstała Rada Polaków we Włoszech, a w tym samym roku z inicjatywy Rady powstało w Rzymie Polskie Ognisko liczące około 100 członków.

Rok 1989, czyli rok przełomu demokratycznego w kraju, przewartościował kondycję społeczną i polityczną migracji polskiej we Włoszech, tak jak wszędzie indziej. Polskie środowisko migracyjne odżyło; zaczęły powstawać różnego rodzaju stowarzyszenia, koła, grupy i nastąpiło zbliżenie między dwoma wspomnianymi środowiskami i stopniowa współpraca. Co więcej, wszelkie polskie placówki dyplomatyczne i przedstawicielstwa instytucjonalne zostały utożsamione przez środowisko migracyjne jako „nasze”, „polskie”, co w pewnym sensie miało wpływ na dążenia integracyjne w jego ramach.

Wydarzeniem, które otwiera czwarty okres było powstanie ogólnowłoskiego Związku Polaków we Włoszech w 1996 r. w Rzymie⁵⁷. Związek ma charakter federacyjny i zrzesza obecnie ponad 20 stowarzyszeń i instytucji naukowych oraz kulturalnych⁵⁸. Reprezentują one środowisko migracyjne i polonijne niemal wszystkich regionów Włoch. Głównym celem Związku jest jednoczenie Polonii Włoskiej, tworzenie więzi między osobami polskiego pochodzenia, krzewienie przywiązania do kultury i tradycji polskiej i poczucia tożsamości narodowej, dbanie o dobre imię Polski i Polonii oraz zacieśnianie historycznej więzi polsko-włoskiej, a także pielęgnowanie polskich miejsc pamięci narodowej⁵⁹. Krótko mówiąc, jego główne cele wyznaczone statutem są patriotyczne i integracyjne⁶⁰.

Florian Znanięcki, współautor klasycznego studium socjologicznego o emigracji polskiej⁶¹, również emigrant, zauważył *a propos* polskiego środowiska emigracyjnego w Stanach Zjednoczonych: „Często zdarza się, że kolonia polska podzielona jest na kilka odrębnych grup, które mimo że bliższe są sobie nawzajem niż otaczającemu je środowisku amerykańskiemu, patrzą jednak na

⁵⁷ *Polonia włoska* (2010), *op. cit.*, s. 13–56; *Organizacje ZPwW przedstawiają się* (2013), „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, jesień-zima, r. 18, nr 3–4, s. 9–28.

⁵⁸ Lista członków Związku dostępna na stronie internetowej: <http://www.polonia-wloska.org/it>.

⁵⁹ Spośród inicjatyw Związku w tym zakresie należy wspomnieć przede wszystkim realizację Muzeum Pamięci II Korpusu Polskiego we Włoszech przy Polskim Cmentarzu Wojennym na Monte Cassino we współpracy z Ambasadą Polską, którego otwarcie nastąpiło 18 maja 2014 r. w obecności premiera polskiego rządu Donalda Tuska. Inicjatywa ta spotkała się z wielkim uznaniem w kraju i za granicą. Muzeum powstało dzięki hojnym darczyńcom z kraju i ze środowisk polonijnych, w tym przede wszystkim ze strony Polonii amerykańskiej. Opieka nad Muzeum została powierzona Fundacji Monte Cassino założonej przez Związek w grudniu 2014 r.

⁶⁰ Od początku swego istnienia Związek wydaje periodyczny biuletyn „Polonia Włoska”, a wspólnie z Fundacją Margrabiny Umiaszowskiej publikuje tomy polonijne w ramach serii „Świadectwa – Testimonianze”, z których wybrane zostały wymienione powyżej. W 2014 r. wyszedł ostatni, VII tom: E. Prządka (red.) (2014), *W poszukiwaniu piękna. Polscy artyści, plastycy we Włoszech (Pierwsza połowa XIX i druga połowa XX wieku)*, „Świadectwa – Testimonianze”, tom VII, Rzym: Związek Polaków we Włoszech – Fundacja Rzymska im. J. S. Umiaszowskiej.

⁶¹ W. I. Thomas, F. Znanięcki (1976), *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa: LSW (wyd. oryg. *The Polish Peasant in Europe and America*, Boston 1918–1920).

siebie nieufnie, a nawet z lekką wrogością”⁶². Słowa te w dzisiejszej retrospektywie okazują się równie trafne wobec innych polskich środowisk emigracyjnych⁶³, w tym również, aczkolwiek w małym stopniu, wobec polskiej imigracji we Włoszech. Ale i ta kwestia jest kwestią, która wymaga odrębnego studium socjologicznego⁶⁴.

BIBLIOGRAFIA

- Anders W. (1949), *Bez ostatniego rozdziału*, Wales: Newton.
- Anders W. (2014), *Memorie 1939–1946. La storia del II Corpo polacco*, Imola: Bacchilega Editore.
- Barycz H. (1965), *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław: Ossolineum.
- Begey Bersano M. (1938), *Atillio Begey*, Torino.
- Biliński B. (1977), *Biblioteca e centro di studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50° anniversario della fondazione, 1927–1977*, Warszawa: Ossolineum.
- Biliński B. (1973), *Gli anni romani di Cyprian Norwid (1847–1848)*, Warszawa.
- Brahmer M. (1980), *Powinowactwa polsko-włoskie*, Warszawa: PWN.
- Burello L., Litwornia A. (2000), *La porta d'Italia. Diari e viaggiatori in Friuli-Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo*, Udine: Forum.
- Burniak M. (1995), Chrystusowcy we Włoszech i w włoskim duszpasterstwie polonijnym, w: *Rozbudzić wiarę ojców*, Poznań-Essen: Floridianum, s. 62–85.
- Cesareo V. (red.) (2012), *The Seventeenth Italian Report on Migrations 2011*, Milano: Fondazione ISMU, McGraw-Hill.
- Chołubski A. (1994), *Elity polityczne współczesnej emigracji polskiej*, Wrocław.
- Cieślińska B. (1992), Emigracja z Polski do Włoch pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku, „Przegląd Polonijny”, t. XVIII, z. 3.
- Czarnik O. (2012), *W drodze do utraconej Itaki. Prasa, książki i czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940–1942) oraz Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941–1946)*, Warszawa.
- Czerwiński M. (1947), Studenci polscy we Włoszech w roku 1945/1946, „Przegląd Akademicki”, I, nr 3.
- Dyda A. (2014), Polska i Genua: w kręgu kontaktów historycznych i kulturowych, w: Golemo K., Kaczorowski B., Stefanowicz M. (red.), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁶² W. I. Thomas, F. Znaniecki (1976), *Chłop polski w Europie i Ameryce, op. cit.*, t. 5, s. 33.

⁶³ Kwestia ta nie umyka uwadze również migrantom zarobkowym; por. A. Terelak, S. Kołodziejczak (2012), *Praca za granicą, op. cit.*, s. 119 i 150; M. Garapich (2007), Antropologia migracji Polaków – w kierunku zwiększenia poczucia podmiotowości, w: J. Szomburg (red.), *W poszukiwaniu kompasu dla Polski: po II Kongresie Obywatelskim*, Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, s. 119.

⁶⁴ Pewne fragmenty niniejszego eseju opierają się na sformułowaniach zawartych w moim artykule *Geneza i obraz polskiej emigracji we Włoszech* (we wspomnianym powyżej tomie K. Golemo, B. Kaczorowski, M. Stefanowicz (red.) (2014), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 41–70).

- Garapich M. (2007), Antropologia migracji Polaków – w kierunku zwiększenia poczucia podmiotowości, w: Szomburg J. (red.), *W poszukiwaniu kompasu dla Polski: po II Kongresie Obywatelskim*, Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, s. 119.
- Gawroński J. (1997), *Polonia we Włoszech*, Biuletyn Stowarzyszenia “Wspólnota Polska”, Warszawa, vol. IX.
- Golemo K. (2001), Z problemów polskiej emigracji we Włoszech po drugiej wojnie światowej, „Przegląd Polsko-Polonijny”, 2001, nr 1.
- Golemo K. (2010), *Obraz Polski i Polaków we Włoszech: poglądy, oceny, opinie*, Kraków: Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Golemo K., Kaczorowski B., Stefanowicz M. (red.) (2014), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Golemo K., Kowalska-Angelelli K., Pittau F., Ricci A. (red.) (2006), *Polonia. Nuovo paese di frontiera. Da migranti a comunitari*, Roma: Caritas Italiana, Edizioni Idos.
- Guidi G. (1946), *Perché i polacchi non ritornano in Patria?*, Roma.
- Henczel-Wróblewska L. (2006), *Dzieje Polaków we Włoszech*, Kalisz-Poznań: UAM, s. 19–68.
- Hornziel L. M. (1991), I polacchi in Italia. Situazione e proposte, w: Macioti M. I. (red.), *Per una società multiculturale*, Napoli: Liguori, s. 127–132.
- Janasik S. (1937), La Chiesa ed Ospizio di San Stanislao in Roma, „Collectanea Theologica”, vol. XVIII.
- Janicki S. (1925), *Polski kościół i dom św. Stanisława w Rzymie*, Rzym.
- Jarosz A. (1997), Żołnierze 2. Korpusu gen. Andersa na Politechnice w Turynie, „Pismo Politechniki Gdańskiej”, nr 5, s. 32–33, nr 6, s. 32–34.
- Jaworska K. (1990a), Ośrodki akademickie II Korpusu na terenie Włoch, „Zeszyty Historyczne”, z. 92.
- Jaworska K. (1990b), Żołnierz Polski we Włoszech: una rivista militare polacca in Piemonte, w: De Fanti S. (red.), *Munera Polonia et Slavica R. C. Lewański oblata*, Udine, s. 89–102.
- Jaworska K. (1991), Wydawnictwa i działalność informacyjna Drugiego Korpusu w języku włoskim, „Pamiętnik Literacki”, (Londyn), t. XVI.
- Jaworska K. (1999), Da prigionieri a uomini liberi. La formazione dell’Armata Polacca in Italia, w: *Mandria di Chivasso. Storia di un tenimento Sabauda*, Chivasso: L’Associazione La Mandria Monumentale, s. 77–106.
- Kaczyński G. J. (2008), *Processo migratorio e dinamiche identitarie*, Milano: FrancoAngeli, s. 310–311.
- Kaczyński G. J. (2013), Emigracja jako społeczny przejaw kryzysu, w: *Monitor emigracji zarobkowej «Emigracja w dobie kryzysu»*, Rzym: Związek Polaków we Włoszech, Europejska Unia Wspólnot Polonijnych, Ambasada Polski we Włoszech, s. 5–13.
- Kaczyński G. J. (2013), *Refleksje nad polską emigracją we Włoszech*, „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, nr 3–4, s. 67–71.
- Kaczyński G. J. (2014), Geneza i obraz polskiej emigracji we Włoszech, w: Golemo K., Kaczorowski B., Stefanowicz M. (red.), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 41–70.
- Kaczyński G. J. (2015), Zapiski polonijne w kontekście włoskim, „Akcent”, rok XXXVI, nr 1 (139), s. 110–119
- Karbowski W. (1962), Polska szkoła wojskowa we Włoszech, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1962, t. VIII, nr 2, s. 3–82.

- Kłoskowska A. (1997), *Otwartość i sąsiedztwo kultur*, „Kultura i Społeczeństwo”, r. XLI, nr 1, s. 51, 54.
- Kowalska K., Pelliccia A. (2012), Wykwalifikowane imigranci z Polski na włoskim rynku pracy: case study w prowincji Rzymu, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, t. XXXVIII, z. 3.
- Kwiatkowska M. I. (2005), Włochy, artyści, w: *Encyklopedia Polskiej Emigracji i Polonii*, Toruń.
- Lanckorońska K. (1990), O powstaniu i organizacji studiów wyższych dla żołnierzy Drugiego Korpusu, „Zeszyty Historyczne”, z. 92, s. 67–73.
- Lanckorońska K. (2002), *Wspomnienia wojenne*, Kraków.
- Lewicki R. (red.) (1996), *Polscy studenci-żołnierze we Włoszech 1945–1947*, Sussex: Hove.
- Litwornia A. (2005), *Rzym Mickiewicza. Poeta nad Tybrem 1829–1931*, Warszawa.
- Loret M. (1929), *Gli artisti polacchi a Roma nel Settecento*, Milano.
- Maciotti M. I., Pugliese E. (1991), *Gli immigrati in Italia*, Bari: Laterza.
- Madeyski A. (1930), Artyści polscy w Rzymie, „Sztuki Piękne”, t. 4.
- Małek A. (2012), Donne dell'est – opiekunki seniorów we Włoszech, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, t. XXXVIII, z. 1, (143).
- Małek A. (2006), Le migrazioni pendolari delle donne polacche in Italia, w: Golemo K., Kowalska-Angelelli K., Pittau F., Ricci A. (red.), *Polonia. Nuovo paese di frontiera. Da migranti a comunitari*, Roma: Caritas Italiana, Edizioni Idos.
- Małek A. (2010), *Migrantki – opiekunki. Doświadczenia migracyjne Polek zatrudnionych w sektorze usług domowych w Rzymie*, Kraków.
- Martinelli M. (1992), *L'immigrazione dei polacchi in Italia: adattamento e riorganizzazione sociale*, Roma: Bulzoni.
- Morawski A., Morawski P. (2006), *Polonia Mon Amour. Dalle Indie d'Europa alle Indie d'America*, Roma, s. 377.
- Morawski P. (1997), Elogio della storia orale. Le comunità polacche in Italia nel Novecento, w: *Polonia, Italia e Culture Slave. Aspetti comparati*, Roma.
- Morawski P. (red.) (2014), *Ricordare il 2° Corpo d'Armata polacco in Italia (1943–1946). Inter arma non silent Musae*, Roma: Fondazione Romana Marchesa J.S. Umiastowska.
- Morawski S. A. (2010), Józef Michałowski – promotor kultury polskiej, w: *Polonia włoska. Wybór artykułów z Biuletynu Informacyjnego «Polonia Włoska» z lat 1995–2009*, Rzym: Związek Polaków we Włoszech – Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej, s. 360–364.
- Morawski S. A. (2005), Umiastowska Janina, w: *Encyklopedia Polskiej Emigracji i Polonii*, t. 5, Toruń.
- Morawski S. A. (2014), Niektóre rzymskie inicjatywy pomocy dla kraju w latach 1957–1989, w: Golemo K., Kaczorowski B., Stefanowicz M. (red.), *Polacy we Włoszech. Historia, współczesność, zmiany*, Kraków: Wydawnictwa Ośrodka Myśli Politycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ognisko Polskie w Turynie. Pięćdziesiąt lat historii* (2002), Torino, s. 22–23.
- Organizacje ZPwW przedstawiają się (2013), „Polonia Polska”, Biuletyn Informacyjny, jesień-zima, r. 18, nr 3–4, s. 9–28.
- Paradowska K. (1990), Organizacje polskie i polsko-włoskie we Włoszech w latach 1945–1981, „Przegląd Polonijny”, nr 16.
- Piskurewicz J. (2012), *Z ziemi włoskiej dla Polski*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała S. Wyszyńskiego.
- Plich A. (red.) (1984), *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, Warszawa: PWN.
- Polonia włoska. Wybór artykułów z Biuletynu Informacyjnego «Polonia Włoska» z lat 1995–2009* (2010), Rzym: Związek Polaków we Włoszech – Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.

- Prządka E. (red.) (2000), oprac. E. Prządka, *W walce o niepodległość*, „Świadectwa – Testimonianze”, tom I, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Prządka E. (red.) (2002), *W kręgu kultury i sztuki*, „Świadectwa – Testimonianze”, Tom II, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Prządka E. (red.) (2005), oprac.: Ewa Prządka, *W służbie ojczyzny*, „Świadectwa – Testimonianze”, tom III, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Prządka E. (red.) (2006), *Pro publico bono. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, „Świadectwa – Testimonianze”, tom IV, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Prządka E. (red.) (2009), *Czas wojny i czas pokoju w Polskim Rzymie*, „Świadectwa – Testimonianze”, tom V, Rzym: Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Prządka E. (red.) (2014), *W poszukiwaniu piękna. Polscy artyści, plastycy we Włoszech (Pierwsza połowa XIX i druga połowa XX wieku)*, „Świadectwa – Testimonianze”, tom VII, Rzym: Związek Polaków we Włoszech – Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Prządka E., Kwiatkowska A. (red.) (2011), *Per la nostra e la vostra libertà. Ricordi di combattenti polacchi e delle loro famiglie in Italia*, „Testimonianze”, vol. VI, Roma: Associazione Italo-Polacca di Roma – Fondazione Romana Marchesa J. S. Umiastowska.
- Rasiej M. (1996), Politechnika Turyńska, w: Lewicki R. (red.), *Polscy studenci żołnierze we Włoszech 1945–1947*, Sussex: Hove, s. 94–98.
- Reszczyński J. (1995), *Włoska Polonia. Ilu nas jest?*, „Polonia Włoska. Biuletyn Informacyjny”, Rzym, październik, r. 1, n. 1.
- Reszczyński J. (2010), *Zróznicowana Polonia włoska*, w: *Polonia włoska. Wybór artykułów z Biuletynu Informacyjnego «Polonia Włoska» z lat 1995–2009*, Rzym: Związek Polaków we Włoszech – Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.
- Solidarność. Bolletino, Notizie, Informazioni* (1986), Torino, Mestre Rampa Cavalcara, Comitato di Solidarietà con Solidarność nel Veneto e Piemonte, CGIL-CISL-UIL, Torino, A. III;
- Solidarność. Materiali del Comitato di Solidarietà con Solidarność*, Roma 1982, n. 1–12.
- Strzałka K. (2002), *Między przyjaźnią a wrogością. Z dziejów stosunków polsko-włoskich (1939–1945)*, Kraków.
- Terelak A., Kołodziejczak S. (2012), *Praca za granicą w świadomości emigrantów zarobkowych z województwa zachodniopomorskiego*, Szczecin: Zapol.
- Terlecki O. (1971), *Polacy w kampanii włoskiej 1943–1945*, Warszawa.
- Thomas W. I., Znaniński F. (1976), *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa: LSW
- Tylusińska-Kowalska A. (2012), *Viaggiatori polacchi in Sicilia e Malta tra Cinquecento e Ottocento*, Caltanissetta: Edizioni Lussografica.
- Ulewicz T. (1999), *Iter Romno-Italicum-Polonorum, czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansu*, Kraków.
- Vernizi C. (red) (1995), *Un'armata in esilio. L'esercito polacco per la liberazione d'Italia 1943–1945. Guida alla mostra storica*, Torino: Museo Nazionale del Risorgimento Italiano.
- Windakiewicz S. (1887), *Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*, Kraków.